

ἵνα μὴ μισθῶσιν διὰ τὸ ἱερούργησαι ἔνδον τοὺς τὴν ἔνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἀσπαζομένους, νῦν ἕνεκα τῆς ἐπελθούσης ὀργῆς ὡς σωτήριον λύτρον ἐνδύεσθε... Ἰσασιν οἱ λέγοντες πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν· ἄριστον ἐμπειεῖν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων ἢ Φράγκων».

57

Ὁ ἄγγελος, ὁμοίως, ὁ «φέρων ῥομφαίαν» δὲν κατέβηκε. Δηλαδή, λένε ὅτι δὲν κατέβηκε. Δὲν τὸν εἶδαν τὰ μάτια ἐκείνων ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία.

Μὴ πῶς κατέβηκε, χωρὶς νὰ τὸν ἴδῃ κανένας; Μπορεῖ — ἐνῶ τὰ μάτια ὅλων τῶν ἄλλων δὲν τὸν εἶδαν — νὰ τὸν εἶδε ὁ Ἐνας; Μπορεῖ νὰ τὸν εἶδε ὁ «ἀνώνυμος», ὁ «ἀπέριττος» καὶ «πενιχρός», ποὺ — ὅπως τὸ προαναγγεῖλαν τὰ χεῖλη ἀθέατων ἀνθρώπων (καὶ ὄχι «ψευδομάντεων») — θὰ βρέθηκε τὴν ὥρα ἐκείνη, χωρὶς ἄλλο, ὀρθὸς πλάϊ στὸν κίονα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Μπορεῖ κάλλιστα νὰ παράδωκε ὁ ἄγγελος τὴ ρομφαία στὸν πιὸ ἀνώνυμο ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου, χωρὶς τὸ μυστήριον αὐτὸ νὰ γινε ἀντιληπτὸ ἀπὸ κανένα. Τὰ πολὺ μεγάλα πράγματα σημειῶνονται χωρὶς νὰ ὑπάρχει θεατής. Καὶ μπορεῖ νὰ μὴν ἔπρεπε τὴν ὥρα ἐκείνη νὰ σώσει ἡ ρομφαία τὸ Γένος μου.

Ναί, πολὺ πιὸ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ποὺ εἶναι ὀρατὴ, κατέβηκε ὁ ἄγγελος. Καὶ παράδωκε τὴ ρομφαία στὸν πιὸ ἀνώνυμο, τὸν πιὸ ἀπέριττο, τὸν πιὸ πενιχρὸ ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου. Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς (ποιὸς ξέρει!) νὰ μὴν ἐγώ... Ἐγὼ καὶ ὁ καθένας.

58

Ὅταν μπῆκαν οἱ Τούρκοι στὴν Πόλη, «ἀπὸ τῆς πύλης Χαρισσοῦ ἕως τοῦ παλατίου τὸν ἀπαντήσαντα ἐφόνεον ὁμοίως καὶ τὸν φεύγοντα. Κατέσφαξαν οὖν ἄνδρας μαχίμους ἕως χιλιάδας δύο. Καὶ γὰρ οἱ Τούρκοι ἐδεδοίκεσαν· ἦσαν γὰρ αἰεὶ διαλογιζόμενοι ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως τούλάχιστον ἔσονταὶ πολεμισταὶ ὡς πεντηκοντακισχίλιοι. Ἐν τούτῳ τοὺς δισχιλίους κατέσφαξαν. Εἰ γὰρ ἤδεσαν ὅτι πᾶς τῶν ἐνόπλων στρατὸς οὐχ ὑπερβαίνει τοὺς ὀκτακισχιλίους» (καὶ εἶχαν, μάλιστα, ἀπομείνει πολὺ λιγώτεροι ὕστερ' ἀπὸ τῶν ἐβδομάδων συμπλοκῆς, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἰουστινιάνη), «οὐκ ἂν ἀπώλεσαν τινα φιλοχρήματον γὰρ ὄν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσοι ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι· πόσῳ μᾶλλον ὁ μὴ ἀδικήσας ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ ἀδικούμενος. Καὶ γὰρ μετὰ τὸν πόλεμον» (γράφει, ὅπως βλέπω τώρα, ὁ Δούκας) «ἐνέτυχον ἐγὼ πολλοῖς, καὶ διηγῆ-

σαντό μοι 'πῶς φοβούμενοι τοὺς ἔμπροσθεν» (δηλαδή ὅσους φαντάζονταν ὅτι θάβρισκαν μπροστά τους μέσ' στήν πόλη) «ἐσφάττομεν τοὺς προλαβόντας· καί γάρ εἰ ἤδειμεν τοσαύτην ἀπορίαν ἀνδρῶν ὑπάρχουσαν ἐν τῇ πόλει, τοὺς πάντας ὡς πρόβατα πεπράκαμεν'. Οἱ δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ τυράννου ἀζάπιδες, οἱ καὶ γενίτζαροι κέκληνται, οἱ μὲν ἐν τῷ παλατίῳ κατέδραμον, οἱ δὲ πρὸς τὴν μεγάλου Προδρόμου μονὴν τὴν ἐπικαλουμένην Πέτραν, καὶ ἐν τῇ μονῇ τῆς χώρας ἐν ἣ καὶ ἡ εἰκὼν τῆς πανάγνου μου θεομήτορος ἦν εὐρισκομένη τότε...».

Καὶ φθάνει ὁ Δούκας (με τὰ ἴδια περίπου λόγια μου εἶχε διηγηθεῖ τίς σκηνές αὐτές καὶ προφορικὰ) στήν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὸ ναὸ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας :

«Τότε οἱ Τούρκοι κουρσεύοντες σφάττοντες αἰχμαλωτίζοντες ἔφθασαν ἐν τῷ ναῷ..., καὶ εὐρόντες τὰς πύλας κεκλεισμένας σὺν τοῖς πελέκεσιν ἔβαλον κάτω μὴ βραδύναντες, ἐλθόντες δὲ ξιφήρεις ἐντὸς καὶ ἰδόντες τὸν μυριάριθμον δῆμον, ἕκαστος τὸν ἴδιον αἰχμάλωτον ἐδέσμη... Ὁ τυχὼν Τούρκος τὴν τρυφερωτέραν ἐρευνᾷ· τὴν ὠραίαν ἐν μοναζούσαις προκατεῖχε μὲν εἷς, ἄλλος δὲ δυνάστης ἀρπάζων ἐδέσμη· ἡ δὲ τῆς ἀρπαγῆς καὶ τοῦ ἔλκυσμοῦ αἰτία πλόκαμοι τριχῶν, στηθέων καὶ μασθῶν ἀποκαλύψεις, βραχιόνων ἐκτάσεις. Τότε ἐδεσμεῖτο δούλη σὺν τῇ κυρίᾳ, δεσπότης σὺν τῷ ἀργυρωνήτῳ, ἀρχιμανδρίτῃ σὺν τῷ θυρωρῷ, τρυφεροὶ νέοι σὺν παρθένοις... Αὐθωρὸν οἱ κύνες τὰς ἁγίας εἰκόνας κατέκοψαν τὸν κόσμον ἀφελόντες, τὰς ἀλύσεις, μανουάλια, ἐνδυτὰς τῆς ἁγίας τραπέζης, τὰ φωτοδόχα ἀγγεῖα, ἄλλα φθείροντες, ἕτερα λαμβάνοντες. Τὰ τοῦ ἱεροῦ σκευοφυλακίου τίμια καὶ ἱερά σκεύη χρυσᾶ τε καὶ ἀργυρᾶ καὶ ἐξ ἄλλης τιμίας ὕλης κατασκευασθέντα ἅπαντα ἐν μιᾷ ῥοπῇ συνήγαγον, ἀφέντες τὸν ναὸν ἔρημον καὶ γυμνόν...».

Καὶ ὁ Σφραντζῆς διηγεῖται στὸ Χρονικό του τίς φοβερὲς σκηνές ποὺ διαδραματίσθηκαν μέσ' στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ γενικώτερα στήν πόλη πολὺ παραστατικά : «Καὶ ἦν ἰδεῖν τὸν παμμέγιστον ἐκεῖνον ναὸν καὶ θειότατον τῆς τοῦ θεοῦ σοφίας, τὸν οὐρανὸν τὸν ἐπίγειον, τὸν θρόνον τῆς δόξης τοῦ θεοῦ, τὸ Χερουβικὸν ὄχημα καὶ στερέωμα δεύτερον, τὴν θεοῦ χειρῶν ποίησιν... οὐ ἔσωθεν τῶν ἀδύτων καὶ ἄνωθεν τῶν θυσιαστηρίων καὶ τραπεζῶν ἦσθιον» (οἱ Τούρκοι) «καὶ ἔπινον, καὶ τὰς ἀσελγεῖς γνώμας καὶ ὀρέξεις αὐτῶν μετὰ γυναικῶν καὶ παρθένων καὶ παίδων ἐπάνωθεν ἐποίουν καὶ ἔπραττον. Τίς μὴ θρηνήσῃ σε, ἅγιε ναέ; Καὶ πανταχοῦ πᾶν κακὸν ἦν, καὶ πᾶσα κεφαλὴ ἤλγει. Ἐν οἴκοις θρῆνοι καὶ κλαυθμοί, ἐν τριόδοις ὄδυρμοί, ἐν ναοῖς ὀλοφυρμοί, ἀνδρῶν οἰμωγαί, γυναικῶν ὀλολυγαί ἔλκυσμοὶ ἀνδραποδισμοὶ διασπασμοὶ τε καὶ βιασμοί... Αἱ

πλατεΐαι, αἱ γωνίαι κατὰ πάντα τόπον πανταχοῦ πασῶν κακιῶν ἦν ἔμπλεα· οὐδεὶς τόπος ἀνεξερευνητος ἢ ἄσυλος ἔμεινεν».

Ἄλλὰ κι' αὐτὸς ὁ Κριτόβουλος — στὸ βιβλίον του ποῦ ἀφιερώνει ἀκριβῶς στὸν ἴδιον τὸν Μωάμεθ — γράφει : «Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα δεινὸν καὶ ἐλεεινὸν καὶ πέρα τραγωδίας ἀπάσης, γυναικας νέας καὶ σώφρονας, εὐγενεῖς τε καὶ τῶν εὖ γεγονότων, τὰ πολλὰ οἰκουρούσας καὶ οὐδὲ τὴν αὐλιον προελθούσας ποτέ, καὶ παρθένους εὐπρεπεῖς καὶ ὠραίας λαμπράς τε καὶ λαμπρῶν οἰκιῶν καὶ μέχρι τότε ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ὄλως ἀψαύστους, τὰς μὲν βίᾳ τῶν θαλάμων ἐξελκομένας ἀπηνῶς τε ἅμα καὶ ἀναιδῶς ἀρπαζομένας, τὰς δὲ — κακὸν αὐταῖς ἔτι κοιμωμέναις ἐφιστάμενοι ὄναρ ἄνδρες ξιφήρεις, ἡμαγμένοι τὰς χεῖρας τῷ φόνῳ..., ἄσημα φθειγόμενοι, ἀπηρυθριασμένοι πρὸς πάντα τὰ χεῖριστα..., ὥσπερ θῆρες ἄγριοι καὶ ἀνήμεροι ἐσπηδῶντες ἐς τὰς οἰκίας καὶ σύροντες ὡμῶς, ἔλκοντες, σπαραττοντες, βιάζομενοι, ἀπάγοντες αἰσχρῶς... καὶ τί δεινὸν οὐχὶ ποιοῦντες· φασὶ γέ τοι πολλὰς αὐτῶν καὶ πρὸς μόνην ἀήθη τὴν θέαν τε καὶ ἀκοήν τούτων καταπλαγείσας ἐγγὺς ἐλθεῖν ἀφείναι καὶ τὴν ψυχὴν· ἔτι δὲ γέροντας ἐντίμους ἐλκομένους τῆς πολιᾶς, τοὺς δὲ καὶ τυπτομένους ἀνηλεῶς· παρθένους μοναζούσας... τὰς μὲν τῶν δωματίων βιαίως ἐξαγομένας καὶ συρομένας, τὰς δὲ τῶν ἱερῶν ἀποσπωμένας...· παῖδας ἀπαλοὺς ὡμῶς ἀποσπωμένους μητέρων, κόρας ἐλεεινῶς χωριζομένας τῶν νεογάμων ἀνδρῶν... Τὴν δὲ τῶν ἱερῶν ὕβριν καὶ σύλησιν καὶ διαρπαγὴν πῶς ἂν τις ἐξείποι τῷ λόγῳ;...».

Σπαραχτικὲς ἦταν καὶ οἱ σκηνές ποῦ σημειώθηκαν στὸ μεγάλο λιμάνι τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος. Ὡστόσο, ἦταν σκηνές ποῦ παρουσίαζαν τὴν ἀγωνία νὰ παλεύει μὲ τὴν ἐλπίδα. Στὸ Ἡμερολόγιο ποῦ ἔγραψε ὁ Βενετὸς Νικόλαος Βάρβαρος περιγράφονται πολλὲς λεπτομέρειες. Τὸ λιμάνι ἦταν, κάμποσες ὥρες, ἐλεύθερο· οἱ Τοῦρκοι, δηλαδή καὶ οἱ ναῦτες τῶν Τουρκικῶν πλοίων, ἔσπευσαν — ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω — ν' ἀποβιβασθοῦν στὴν ξηρὰ, γιὰ νὰ λεηλατήσουν, ν' ἀρπάξουν, νὰ βιάσουν. Τὸ τονίζει αὐτὸ κι' ὁ Δούκας στὸ βιβλίον του : «οἱ Τοῦρκοι ἀφέντες τὰ πλοῖα πάντες ἔνδον ἦσαν, καὶ οἱ Λατῖνοι ἄδειαν εὐρόντες ἐξήρχοντο τοῦ λιμένος». Ἔτσι, τὰ Ἰταλικά πλοῖα παράλαβαν, μὲ σχετικὴ ἄνεση, ὅσους μπορούσαν νὰ παραλάβουν, κ' ἔφυγαν σώζοντας πολλοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν, βέβαια, διαπίστωσαν ὅτι οἱ Τοῦρκοι μπῆκαν στὴν πόλη, μετακινήθηκαν ἀπὸ τὸ δικό μας λιμάνι καὶ πῆγαν νὰ προσορμισθοῦν ἀπέναντι στὸ λιμάνι τοῦ Γαλατᾶ. Ὡστόσο, περίμεναν ἐκεῖ πολλὲς ὥρες. Τὰ περισσότερα πλοῖα δὲν ἔφυγαν πρὶν ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα. Κάμποσοι Ἕλληνες, ὅσοι δὲν πνίγηκαν ὅταν οἱ ὑπερφορτωμένες βάρκες ποῦ τοὺς πήγαιναν στὸν Γαλατᾶ ἀνατράπηκαν καὶ βούλιαξαν,

κατάφεραν νὰ διασωθοῦν μέσ' στὰ Ἰταλικά πλοῖα. Φυσικὸ ἦταν, βέβαια, νὰ δώσουν τὰ πλοῖα αὐτὰ προτεραιότητα ὑποδοχῆς στοὺς Ἰταλοὺς, σὲ Γενουάτες καὶ Βενετοὺς ποὺ ἔμεναν στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ σὲ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ πού, μολονότι ὁ Μωάμεθ τοὺς εἶχε βεβαιώσει ὅτι τοὺς θεωρεῖ φίλους, δὲν ἔδιναν πίστη στὶς βεβαιώσεις του.

Κάποιος μοῦ ἔλεγε ὅτι δυὸ - τρία πλοῖα τῶν Ἰταλῶν κατάφεραν οἱ Τούρκοι νὰ τὰ πιάσουν. Ἡ πληροφορία αὐτὴ μοιάζει ἀπίθανη. Οἱ Τούρκοι καυτικοί, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας (καὶ τὸ γράφει καὶ στὸ βιβλίο του), «ἤσυχολοῦντο... ἐν τῇ πραίδᾳ καὶ τῷ σκυλμῷ τῆς πόλεως». Δὲν εἶχαν καιρὸ νὰ κυνηγήσουν τὰ πλοῖα ποὺ ἔφευγαν.

Τὰ περισσότερα Ἰταλικά πλοῖα ἔφευγαν χωρὶς τὸν καπετάνιο τους. Οἱ καπετάνιοι, οἱ πιὸ πολλοί, εἶχαν σκοτωθεῖ ἢ αἰχμαλωτισθεῖ, πολεμώντας στὰ τεῖχη.

59

Ὡς τὸ μεσημέρι, ὁ σουλτάνος Μωάμεθ — ὁ νικητὴς, ὁ πορθητὴς — στεκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη· «... μετὰ ταῦτα ἐσελθὼν ἐς τὴν πόλιν», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, «κατεθεᾶτο τὸ τε μέγεθος καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς, τὴν τε λαμπρότητα καὶ καλλονὴν, τὸ τε πλῆθος καὶ μέγεθος καὶ κάλλος τῶν τε ναῶν καὶ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, τῶν τε ἰδιωτικῶν οἰκιῶν καὶ κοινῶν καὶ τῶν ἐν δυνάμει ὄντων τὴν πολυτέλειαν, ἔτι δὲ τὴν τε τοῦ λιμένος θέσιν καὶ τῶν νεωρίων καὶ τὸ πρὸς πάντα ἐπιτηδείως ἔχειν τὴν πόλιν καὶ εὐφυῶς, καὶ ἀπλῶς πᾶσαν αὐτῆς τὴν κατασκευὴν καὶ τὸν κόσμον. Ἐώρα δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀπολλυμένων καὶ τὴν ἐρήμωσιν τῶν οἰκιῶν καὶ τὴν παντελῆ φθορὰν αὐτῆς καὶ τὸν ὀλεθρον· καὶ οἶκτος αὐτὸν εὐθύς ἐστήει καὶ μετὰμελος οὐ μικρὸς τῆς ἀπωλείας τε καὶ διαρπαγῆς, καὶ δάκρυον ἀφῆκε τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ μέγα στενάξας τε καὶ περιπαθὲς· οἶαν', ἔφη, 'πόλιν ἐς διαρπαγὴν καὶ ἐρήμωσιν ἐκδεδώκαμεν'· οὕτως ἔπαθε τὴν ψυχὴν».

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μωάμεθ μεταμελήθηκε γιὰ τὴν ἄδεια, ποὺ εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ δώσει στοὺς ἄνδρες του, νὰ λεηλατήσουν τὴν πόλιν, μοῦ τὸ ἔχουν ἐπιβεβαιώσει πολλοί. Δὲ θὰ τὸ ἐμνημόνευε, ἄλλωστε, ὁ Κριτόβουλος — σὲ βιβλίο ἀφιερωμένο στὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ — ἂν δὲν ἤξερε ὅτι θὰ τοῦ ἄρεσε νὰ μάθουν οἱ ἐρχόμενες γενεές ὅτι μεταμελήθηκε καὶ στέναξε.

Σχετικὴ μὲ τὴ στάση αὐτὴ τοῦ Μωάμεθ εἶναι καὶ μιὰ λεπτομέρεια ποὺ πληροφορηθήκαμε στὴ Μυτιλήνη, καὶ ποὺ τὴ βρίσκω τώρα καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Δούκα. Ὁ Μωάμεθ, «πᾶσαν ὑπόψιαν καὶ φόβον ἀποθέμενος εἰσῆει ἐντὸς τῆς πόλεως σὺν τοῖς αὐτοῦ μεσάζου-

σιν καὶ ἑτέροις σατράπαις, ἔχων ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν τοὺς αὐτοῦ δούλους πῦρ πνέοντας, πάντας τοξότας ὑπὲρ τὸν Ἀπόλλωνα, νέους Ἡρακλείδας, ὁ εἰς πρὸς δέκα ἀντιπαρατάξασθαι ἔτοιμος. Κατελθὼν δὲ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ ἀποβάς τοῦ ἵππου καὶ εἰσελθὼν ἐξέστη ἐπὶ τῇ θέᾳ, εὐρῶν δὲ ἓνα τῶν Τούρκων κατεάξαντα μίαν τῶν μαρμάρων ἐκείνων τὸν μὲν Τοῦρκον ἠρώτα τίνι τρόπῳ φθείρει τὸ ἔδαφος; ὁ δὲ ἀπεκρίνατο ἕνεκα πίστεως. Αὐτὸς δὲ τείνας τὴν χεῖρα παῖει τῷ ξίφει τὸν Τοῦρκον, λέγων καὶ τοῦτο· ἄρκει ὑμῖν ὁ θησαυρὸς καὶ ἡ αἰχμαλωσία· αἱ δὲ οἰκοδομαὶ τῆς πόλεως ἑμαὶ τυγχάνουσιν. Ἦν γὰρ ὁ τύραννος μετανοήσας ἐπὶ τῇ συνθήκῃ τῇ γενομένη, ὀρῶν τὸν ἐξαντλούμενον θησαυρὸν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τὴν ἄμετρον. Ἐλκύσαντες δὲ τὸν Τοῦρκον ἐκ τῶν ποδῶν ἔξω ἠμιθανῆ ἔρριψαν. Αὐτὸς δὲ» (δηλαδή, ὁ σουλτάνος) «κελεύσας ἓνα τῶν αὐτοῦ μιαρῶν ἱερέων, ἀνέβη ὁ κληθεὶς ἐπ' ἀμβωνος καὶ ἐδιελάλησε τὴν μιαρὰν αὐτοῦ προσευχήν· ὁ δὲ υἱὸς τῆς ἀνομίας, ὁ πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου, ἀναβὰς ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης ἐποίησε τὴν προσευχήν... Φρίξον, ἦλιε. Καὶ ποῦ ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, καὶ ποῦ ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ πατρὸς, ὁ θυόμενος ἐπάνω καὶ ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος;... Ὁ ἐπὶ τῷ ὀνόματι τῆς τοῦ θεοῦ λόγου σοφίας ἀνοικοδομηθεὶς ναὸς, καὶ τέμενος τῆς ἁγίας τριάδος ὀνομαζόμενος καὶ μεγάλη ἐκκλησία καὶ νέα Σιών, σήμερον βωμὸς βαρβάρων καὶ οἶκος τοῦ Μωαμέθ ἐπεκλήθη καὶ γέγονεν. Δικαία ἡ κρίσις σου, κύριε». Ναί, δίκαιος εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ὅταν ἀκόμα ἡμεῖς, ἀδύναστοι στῆ σκέψη καὶ ἀνίκανοι νὰ συλλάβουμε τὸ θέλημα τοῦ Πανάγαθου, νομίζουμε ὅτι μᾶς ἀδικεῖ.

60

Ὅταν βγῆκε ὁ σουλτάνος ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἦρθε ἀμέσως σ' ἐπικοινωνία μὲ τὸν Λουκᾶ Νοταρᾶ. Ὁ μέγας δούξ — ἔτσι ἔλεγε ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς πληροφορίες πού εἶχε ὁ Δούκας — αἰχμαλωτίσθηκε μαζί μὲ τὸν Ὁρχάν σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πύργους τοῦ θαλάσσιου τείχους. Καὶ τὸν Νοταρᾶ τὸν πῆγαν οἱ Τοῦρκοι στὸν σουλτάνο, πού βρισκόταν ἀκόμα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ζωντανὸ καὶ ἀπείραχτο, ἐνῶ τοῦ Ὁρχάν τοῦ ἔκοψαν ἀμέσως τὸ κεφάλι. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας δὲν ἦταν βέβαιος ἂν ἡ πληροφορία, ἢ σχετικὴ μὲ τὸν Νοταρᾶ, ἦταν σωστή, κ' ἔτσι — ὅπως βλέπω τώρα στὸ βιβλίο του — δὲν συνδυάζει (ὅπως νομίζω ὅτι θάπρεπε νὰ κάμει) τὴν πληροφορία ὅτι τὸν Νοταρᾶ τὸν πῆγαν στὸν σουλτάνο ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη μὲ τὴν πληροφορία ὅτι τὸν ζήτησε ὁ σουλτάνος βγαίνοντας ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία. Διηγεῖται, μάλιστα, ὁ Δούκας — ἀκολουθώντας, ἔτσι, ἓνα σχῆμα πρωθύστερο — πρῶτα τῆ συζήτησι πού εἶχε ὁ σουλτάνος μὲ τὸν Νοταρᾶ, ὅταν βγῆκε ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία,

καὶ ὕστερα τῆ συζήτηση πού εἶχε μαζί του ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι κ' οἱ δυὸ πληροφορίες εἶναι σωστὲς καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ συνδυασθοῦν. Ἀφοῦ, ἀπλούστατα, μίλησε ὁ Μωάμεθ μετὰ τὸν Νοταρᾶ, ὅταν τὸν ἔφεραν μπροστὰ του αἰχμάλωτο ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, τὸν ἀναζήτησε ξανά ὅταν μπῆκε στὴν πόλη κ' ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀγία Σοφία.

Πρὶν, ὅμως, διηγηθῶ τὸ τί εἶπαν, σύμφωνα μετὰ τὶς θετικὲς πληροφορίες πού εἶχαμε στὴ Μυτιλήνη, ὁ σουλτάνος καὶ ὁ Νοταρᾶς, πρέπει νὰ ἐκφράσω τὴ βαθύτατη δυσπιστία μου γιὰ μιὰ περικοπὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ πού εἶμαι σχεδὸν βέβαιος ὅτι δὲν ὀφείλεται στὸν ἴδιο τὸν Σφραντζῆ, ἀλλὰ θὰ τὴν πρόσθεσε ὁ ἀλιτῆριος ἐκεῖνος πού ἔφτιαξε τὸ ἀντίγραφο. Ἡ ὑποπτιη περικοπὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

«Ὁ... ἀμηρᾶς τῆ νίκη τῆ μεγάλη ἐπαρθεὶς καὶ πλείστης κενοδοξίας πλησθεὶς ὤμος καὶ ἀνελεήμων ἐφάνη. Προσελθὼν δὲ αὐτῷ» (π ῶ ς «προσηλθε» ἐλεύθερος;) «ὁ μέγας δούξ ὁ κύρ Λουκᾶς ὁ Νοταρᾶς προσεκύνησεν αὐτόν, καὶ δείξας αὐτῷ θησαυρὸν πολὺν ὃν εἶχε κεκρυμμένον, καὶ λίθους καὶ μαργάρους καὶ ἕτερα λάφυρα ἄξια βασιλεῦσιν, ἃ ἰδὼν ὁ ἀμηρᾶς καὶ πᾶσα ἡ βουλὴ αὐτοῦ ἐθαύμασαν». (Πῶς δὲν εἶχε παραδώσει ὁ Νοταρᾶς στὸν Κωνσταντῖνο ὄλους αὐτοὺς τοὺς θησαυροὺς, γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν ἀρχηγὸ τοῦ Γένους στὸν ὑπὲρ πάντων ἀγῶνα; Καὶ πῶς κατάφερε νὰ μεταφέρει τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς καὶ νὰ τοὺς πᾶει στὸν σουλτάνο, χωρὶς οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες, στὸ δρόμο, νὰ τοῦ τ' ἀρπάξουν ὅλα καὶ νὰ αἰχμαλωτίσουν καὶ τὸν ἴδιον;) «Ὁ δὲ Νοταρᾶς εἶπε τῷ ἀμηρᾶ· ταῦτα πάντα ἐφύλαττον διὰ τὴν βασιλείαν σου, καὶ ἰδού τὰ νῦν χαρίζομαί σοι δῶρον· καὶ δέομαι, δέξαι τοῦ δούλου σου τὴν δέησιν καὶ παρακάλεσιν'. Ἠλπίζεν οὖν οὗτος δι' αὐτῶν ἐλευθερίαν τύχαι μετὰ τοῦ οἴκου αὐτοῦ· ἀπελογίσατο δὲ αὐτῷ ὁ ἀμηρᾶς καὶ εἶπεν· ὦ ἡμικύων καὶ ἀπάνθρωπε μηχανορράφε καὶ πολύτροπε, τοσοῦτον πλοῦτον εἶχες καὶ οὐκ ἐβοήθησας τῷ βασιλεῖ τῷ ἀθέντη σου καὶ τῆ πόλει τῆ πατρίδι σου; νῦν δὲ μετὰ τοιούτων πονηριῶν καὶ πανουργιῶν ἃς οἶδας ποιεῖν καὶ πράττειν ἐκ νεότητος, βούλη ὑποσκελίσαι κάμῃ, καὶ φύγῃς τοῦ πρέποντός σοι; εἶπέ μοι, ὦ ἀσεβῆ, τίς ὁ χάρισας μοι τὸν πλοῦτον τὸν σὸν καὶ τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖρας μου'; Λέγει αὐτῷ ὁ Νοταρᾶς· ὁ θεός'. Ὁ δὲ ἀμηρᾶς εἶπεν αὐτῷ· ἐπεὶ ὁ θεὸς ταῦτά μοι ἐχαρίσατο καὶ σὲ καὶ πάντας ὑπὸ τὰς χεῖράς μου δούλους ἔδωσε, τί σὺ λέγεις, πονηρέ, καὶ φλυαρεῖς; πῶς οὐκ ἔστειλάς μοι αὐτὰ πρὶν τὴν μάχην κινήσω καθ' ὑμῶν ἢ πρὶν τὴν πόλιν νικήσω, ἵνα ὀφείλω σοι τὴν χάριν καὶ τὴν ἀνταμοιβήν; νῦν οὖν οὐκ εἶ σὺ ὁ χάρισας μοι ταῦτα, ἀλλὰ ὁ θεός'. Καὶ εὐθὺς ὦ-

ρισε τοῖς δημίοις ἵνα εἰς φυλακὴν βάλωσιν αὐτὸν καὶ ἀσφαλῶς τη-
ρῶσι. Τῇ δὲ ἐπαύριον προστάξας ἤνεγκαν πάλιν αὐτὸν ἔμπροσθεν
τοῦ βήματος αὐτοῦ· καὶ λέγει αὐτῷ· ἔπει οὐκ ἠθέλησας βοηθῆσαι
τῷ βασιλεῖ καὶ τῇ πατρίδι σου μετὰ τοσοῦτου θησαυροῦ ἀναρι-
θμήτου ὃν εἶχες, καὶ διὰ τί οὐκ ἐβούλευσας τὸν βασιλέα, ὅτε ἐμήνυσα
αὐτῷ ἵνα μετ' εἰρήνης καὶ ἀγάπης μοι δώσῃ τὴν πόλιν καὶ ἄλλον
ἀντ' αὐτῆς τόπον δώσω μετ' ἀγάπης καὶ φιλίας, ἵνα μὴ τοσοῦτοι
φόνοι ἀναμέσον ἡμῶν γενήσωνται; Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτῷ·
Ἐγὼ αἴτιος οὐχ ὑπάρχω εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, ἀλλ' οἱ Ἐνετοὶ
καὶ οἱ ἐν τῷ Γαλατᾶ, οἱ ἔτασσαν τῷ βασιλεῖ ἵνα στόλον καὶ στρα-
τον εἰς βοήθειαν αὐτῷ στείλωσιν. Ὁ δὲ ἀμηνῶς ἔειπεν· Ἐγὼ οἶδας,
λέγει, ψεύδους ἐφευρήματα· τὰ νῦν δὲ καιρὸς ψεύδους οὐκ ἔστιν ἵνα
βοηθήσῃ σοι. Καὶ προστάξας ἐπὶ τὴν αὔριον ἐπὶ τὴν τοῦ Ξηροῦ
λόφου ἀγορὰν πρῶτον κατενώπιον αὐτοῦ θανατώσῃ τοὺς δύο
υἱοὺς αὐτοῦ, οὓς ποτε ἤτει τῷ βασιλεῖ ἵνα τὸν ἕνα αὐτῶν τιμήσῃ
τῷ τοῦ μεγάλου κοντοσταύλου ἀξιώματι καὶ τὸν ἕτερον τῷ τοῦ
μεγάλου λογοθέτου, εἶτα καὶ αὐτὸν θανατώσῃ, ὡς καὶ ἐγένετο·
καὶ οὕτω τὰ τοῦ Λουκᾶ τοῦ Νοταρᾶ πέρας ἔλαβον».

Τὸ τέλος ἦταν πραγματικὰ αὐτό. Ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ ἄλλη ἱστο-
ρία εἶναι, χωρὶς ἄλλο, ἀποκύημα τῆς φαντασίας ἐκείνου πού,
ἀντιγράφοντας τὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, καὶ μισώντας τὸν Νο-
ταρᾶ γιὰ τὴν ἔντονη ἀνθενωτικὴ στάση του, νόμισε ὅτι εἶχε τὸ
δικαίωμα, νοθεύοντας τὸ κείμενο πού τάχθηκε ν' ἀντιγράψῃ, νὰ
σπιλώσῃ τὴν ὑπόληψη τοῦ Νοταρᾶ.

Τὴν ἀλήθεια τὴ μάθαμε στὴ Μυτιλήνη, καί, ὅπως βλέπω τώρα,
τὴν ἔγραψε ὁ Δούκας στὸ βιβλίον του. Καὶ μὲ ὅσα γράφει ὁ Δούκας
συμφωνοῦν καὶ ὅσα γράφουν ὁ Κριτόβουλος καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκο-
κονδύλης.

Ὁ Δούκας γράφει ὅτι ὁ σουλτάνος, ὅταν ἔφεραν οἱ Τοῦρκοι τὸν
Νοταρᾶ μπροστὰ του, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, «τόν... μεγαδοῦκα ἐκέ-
λευσε καθίσαι, καὶ παρηγορήσας αὐτὸν ὥρισε διαλαληθῆναι ἐν τῷ
φοσσάτῳ καὶ ἐν τοῖς πλοίοις διὰ τῶν παίδων καὶ τῆς γυναικὸς
αὐτοῦ, καὶ παρευθὺς συνήχθησαν. Τότε ὁ ἡγεμὼν δούς ἀνὰ χιλίων
ἀσπρῶν κατὰ κεφαλὴν ἀπέλυσε πάντας ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ αὐτὸν
μεγαδοῦκα, θαρρύνας αὐτὸν καὶ παρηγορήσας τὰ πλεῖστα, εἰπὼν
αὐτῷ ὅτι ἔτι τὴν πόλιν ταύτην σοι μέλλω παρακαταθέσθαι τοῦ ἔχειν
τὴν ἀπασαν αὐτῆς φροντίδα, καὶ ποιήσω σε εἰς κρείττοτέραν δόξαν
παρ' ἣν εἶχες ἐν τῷ καιρῷ τοῦ βασιλέως, καὶ μὴ ἀθύμει. Εὐχαρι-
στήσας οὖν καὶ ἀσπασάμενος τὴν αὐτοῦ χεῖρα ἀπῆλθεν εἰς τὸν
οἶκον αὐτοῦ».

Ὅταν μπῆκε ὁ σουλτάνος εἰς τὴν πόλιν κ' ἐπισκέφθηκε τὸ ναὸν

τῆς Ἀγίας Σοφίας, κάλεσε πάλι κοντά του τὸν Λουκά Νοταρᾶ. Καὶ «εἶπεν αὐτῷ· ἰκαλῶς» (δηλαδή, «κακῶς») «ἐποιήσατε τοῦ μὴ παραδοῦναι τὴν πόλιν· ἴδε πόση ζημία ἐγεγόνει, πόσος ὄλεθρος, πόση αἰχμαλωσία». Ὁ δὲ δούξ ἀπεκρίνατο· ἰκύριε, οὐκ εἶχομεν τόσην ἡμεῖς ἐξουσίαν τοῦ διδόναι σε τὴν πόλιν, οὐδὲ βασιλεὺς αὐτός, ἄλλως ὅτι καὶ τινες τῶν σῶν ἐδυνάμουν τὸν βασιλέα ἐν λόγοις γράφοντες μὴ φοβοῦ, οὐ γὰρ ἰσχύσει καθ' ὑμῶν'. Τοῦτο γοῦν ὑπέλαβεν ὁ τύραννος διὰ τὸν Χαλίλ πασίαν· ἦν γὰρ τρέφων θυμὸν κατ' αὐτοῦ». («Τὸν δὲ Ἀλὶ μπασιᾶν», γράφει ὁ Σφραντζῆς, «στεῖλας ἀπέκλεισεν ἐν πύργῳ τινί, καὶ μετὰ ὀλίγας ἡμέρας... ἐθανάτωσε» ὁ σουλτάνος). Ὅταν ἄκουσε ὁ Μωάμεθ τὸν Νοταρᾶ νὰ μιλάει γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο, «ἠρώτησεν εἰ ὁ βασιλεὺς ἀπέδρα σὺν ταῖς ναυσί, καὶ ὁ δούξ ἀπεκρίθη ὅτι οὐκ οἶδεν... Ἀποσπασθέντες οὖν ἐκ μέσου στρατοπέδου δύο νέοι, εἶρηκεν ὁ εἰς τῷ τυράννῳ· ἰκύριε, ἐγὼ τοῦτον ἀπέκτεινα· βιαζόμενος οὖν τοῦ εἰσελθεῖν καὶ ἀρπάσαι σὺν τοῖς σὺν ἐμοί, ἔασα αὐτὸν νεκρὸν καταλείψας'. Ὁ δ' ἄλλος εἶπεν· ἰεγὼ τοῦτον ἐπάταξα πρῶτον'. Τότε ὁ τύραννος στεῖλας καὶ τοὺς δύο ἐνετείλατο φέρειν τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ». Ὅταν τὴν ἔφεραν, ρώτησε ὁ σουλτάνος τὸν Νοταρᾶ : «εἶπέ μοι τὸ ἀληθές, εἰ ἡ κεφαλὴ αὕτη ἐστὶ τοῦ βασιλέως σου». Καὶ ὁ Νοταρᾶς, «καταστοχασάμενος αὐτήν», ἀπάντησε : «Ἐκείνου ἐστὶ, κύριε».

61

Ἔτσι, στὴ μοῖρα τοῦ Λουκά Νοταρᾶ μπαίνει μιὰ παρένθεση ποὺ πρέπει νὰ μὲ κάμει νὰ διακόψω τὴν ἀφήγηση τῶν τελευταίων ὥρῶν τῆς ζωῆς του. Ὁ Μωάμεθ ἔδειξε στὸν Νοταρᾶ μιὰ κεφαλὴ καὶ τὸν ρώτησε ἂν ἀναγνωρίζει τὴν κεφαλὴ τοῦ βασιλιᾶ του. Τὴν ἀναγνώρισε πραγματικὰ ὁ Νοταρᾶς ὅταν, «καταστοχασάμενος αὐτήν», ἀπάντησε : «Ἐκείνου ἐστὶ, κύριε»;

Μέσ' στὴν ψυχὴ μου — κ' ἡ ψυχὴ μου, ἀποτραβηγμένη τώρα ἀπὸ τὸν κόσμο, ξέρει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἤξερε ἄλλοτε — κινοῦνται ἀμφιβολίες ποὺ εἶναι, ἰσως, πιὸ βάσιμες ἀπὸ τὶς ἐγκόσμιες βεβαιότητες. Καὶ λέω : ὁ Νοταρᾶς, τὴ φοβερὴ ἐκείνη στιγμή, μπορεῖ νὰ εἶπε ἓνα ψέμα. Καὶ ἂν τὸ εἶπε, ἔκαμε πολὺ καλὰ ποὺ τὸ εἶπε. Μπορεῖ ἡ κεφαλὴ νὰ μὴ ν ἦταν ἡ κεφαλὴ τοῦ Κωνσταντίνου. Ὡστόσο, ξέροντας ὁ Νοταρᾶς ὅτι ἡ κεφαλὴ αὕτη θὰ γινόταν θέαμα δημόσιο καὶ σύμβολο τῆς νίκης (ὅπως καὶ ἔγινε· «τότε προσήλωσαν αὐτήν ἐν τῷ κίονι τοῦ Αὐγουστείου, καὶ ἰστατο ἔως ἐσπέρας»), μπορεῖ νὰ σκέφθηκε ὅτι, γιὰ νὰ μὴ διαπομπευθεῖ ἡ πραγματικὴ κεφαλὴ τοῦ Κωνσταντίνου, ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅτι τὸ ἄγνωστο καὶ ἀνώνυμο κεφάλι εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορος. Καὶ ἂν ἀκόμα δὲ ν εἶπε ψέματα ὁ Νοταρᾶς, μπορεῖ νὰ πλανήθηκε.

Μπορεῖ νὰ νόμισε ὅτι ἀντίκρουσε τὴν κεφαλὴ τοῦ Κωνσταντίνου — οἱ πληγὲς θὰ τὴν εἶχαν φοβερὰ παραμορφώσῃ — χωρὶς ἡ διαπίστωση, ποῦ ἔκαμε, νὰναι σωστή. Ὅσο γιὰ τοὺς γενίτσαρους, αὐτοὶ θὰ εἶπαν χωρὶς ἄλλο ψέματα στὸν σουλτάνο, γιὰ ν' ἀμειφθοῦν γιὰ τὸ κατόρθωμά τους. Ἐκεῖνοι ποῦ πραγματικὰ σκότωσαν τὸν Κωνσταντῖνο δὲν ἤξεραν ὅτι χτύπησαν τὸν αὐτοκράτορα.

Στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ διαβάζω : «Ὡς οὖν ἡ πόλις ἐάλω, ὁ ἀμηνῶς ἐνδὸν εἰσελθὼν εὐθύς πάσῃ σπουδῇ ζήτησιν ἐποίει περὶ τοῦ βασιλέως, ὅς κατὰ νοῦν ἄλλον οὐκ ἐλογίζετο εἰ μὴ μόνον μαθεῖν εἰ ζῆ ἢ τέθνηκεν ὁ βασιλεύς. Καὶ τινὲς μὲν ἐλθόντες ἔλεγον ὅτι ἔφυγεν, ἄλλοι δὲ ἐν τῇ πόλει ἔλεγον εἶναι κεκρυμμένον, ἄλλοι δὲ τεθνάναι μαχόμενον. Καὶ θέλων πιστωθῆναι ἀληθῶς ἔστειλεν ἐνθα δὴ τὰ πτώματα τῶν ἀναιρεθέντων ἔκειντο σωροειδῶς Χριστιανῶν τε καὶ ἀσεβῶν. Καὶ πλείστας κεφαλὰς τῶν ἀναιρεθέντων ἔπλυναν, εἰ τύχη καὶ τὴν βασιλικὴν γνωρίσωσι. Καὶ οὐκ ἐδυνήθησαν γνωρίσαι αὐτὴν εἰ μὴ τὸ τεθνεὸς πτώμα τοῦ βασιλέως εὐρόντες, ὃ ἐγνώρισαν ἐκ τῶν βασιλικῶν περικνημίδων ἢ καὶ πεδίλων, ἐνθα χρυσοῖ ἀετοὶ ἦσαν γεγραμμένοι, ὡς ἔθος ὑπῆρχε τοῖς βασιλεῦσι. Καὶ μαθὼν ὁ ἀμηνῶς περιχαρὴς καὶ εὐφραϊνόμενος ὑπῆρχε· καὶ προστάξει αὐτοῦ οἱ εὐρεθέντες Χριστιανοὶ ἔθαψαν τὸ βασιλικὸν πτώμα μετὰ βασιλικῆς τιμῆς... Ἦν δὲ πᾶσα ἡ ζωὴ τοῦ ἀοιδίου ἐν βασιλεῦσι καὶ γαληνοτάτου καὶ μάρτυρος τούτου χρόνοι τεσσαράκοντα ἐννέα καὶ μῆνες τρεῖς καὶ ἡμέραι εἴκοσι».

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς τοῦ Σφραντζῆ μπορεῖ νὰναι σωστὲς. Ἀλλὰ ποιὸς μπορεῖ νὰναι βέβαιος ὅτι τὸ πτώμα μὲ τίς βασιλικὲς περικνημίδες καὶ τὰ βασιλικά πέδιλα ἦταν, πραγματικὰ, τὸ πτώμα τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος;

Κανένας δὲν εἶδε τὸν ἄγγελο μὲ τὴν ρομφαία. Κανένας δὲν τὸν εἶδε νὰ κατεβαίνει καὶ νὰ παραδίνει τὴν ρομφαία στὸν πιὸ ἀνώνυμο, στὸν πιὸ ἀπέριττο, στὸν πιὸ πενιχρὸ ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου ποῦ στεκόταν πλάϊ στὸν κίονα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ὁ ἴδιος ἄγγελος, χωρὶς κανένας νὰ τὸν ἰδεῖ, μπορεῖ νὰ πλησίασε τὴν ὥρα ἐκείνη καὶ τὸν πιὸ ὀνομαστὸν ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου. Μπορεῖ νὰ πλησίασε τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, νεκρὸν ἢ ἐτοιμοθάνατο.

Καὶ μπορεῖ, χωρὶς κανένας ν' ἀντιληφθεῖ τὸ μέγα γεγονός, νὰ σήκωσε στὰ χέρια του τὸν Κωνσταντῖνο καὶ νὰ τὸν πῆρε μαζί του.

Ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ποῦ δὲν εἶχαν γνωρίσει τὸν Παντοδύναμο, πίστεψαν πῶς ἡ Θέτις πῆρε στὰ χέρια της καὶ σήκωσε τὸν γιό της τὸν Ἀχιλλέα, τὸν «ἀρήιο» Αἰακίδα, καί, σώζοντας τὸ σῶμα του ἀπὸ τὴν φθορά, τὸν παράδωσε ἀκέραιο στὴν ἀθανά-

σία, γιατί νὰ μὴν πιστέψω ἐγὼ – ἐγὼ ποὺ γνωρίζω τὸν Παντοδύναμο – ὅτι ἓνας ἄγγελος σήκωσε τὸ σῶμα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸ πῆρε μαζί του;

62

Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἄλωση, πῆγε ὁ νικητὴς Μωάμεθ «εἰς τοὺς οἴκους τοῦ μεγάλου δουκός». «Ἦν δὲ ἡ γυνὴ αὐτοῦ» (δηλαδή, τοῦ Νοταρᾶ) «ἀσθενοῦσα κλινήρης. Τότε ὁ προβατόσχημος λύκος» (ὅπως συνήθιζε νὰ λέει τὸν σουλτάνο ὁ Δούκας) «ἐγγίσας τῇ κλίνῃ ἔφη προσαγορεύσας αὐτῇ· 'χαῖρε ὦ μῆτερ· μὴ λυποῦ ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι· τὸ θέλημα τοῦ κυρίου γενέσθω. Ἔχω ἔτι πλείονα παρ' ὧν ἀπώλεκας τοῦ δοῦναι σοι· μόνον ὑγίαινε'. Ἐλθόντες δὲ οἱ παῖδες αὐτοῦ προσεκύνησαν αὐτῷ, καὶ εὐχαριστήσαντες αὐτὸν ἐξῆλθε περιοδεύων τὴν πόλιν. Ἦν γὰρ ἡ πᾶσα ἄοικος, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε κτῆνος οὔτ' ὄρνεον κραυγάζων ἢ λαλῶν ἐντός... Τότε ὁ τύραννος διελθὼν τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως καὶ πρὸς τοῖς τοῦ παλατίου μέρεσι συμπόσιον ποιήσας εὐφραίνετο· καὶ δὴ καταβαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ οἴνου καὶ μεθυσθεὶς ὤρισεν τῷ ἀρχιευνούχῳ αὐτοῦ, καὶ προστάξας εἶπεν· 'ἀπελθε ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ μεγάλου δουκός, καὶ εἰπέ αὐτῷ, ὀρίζει ὁ ἡγεμὼν ἵνα στείλῃς τὸν υἱόν σου τὸν νεώτερον ἐν τῷ συμποσίῳ'. Ἦν γὰρ εὐειδὴς ὁ νέος, ἄγων τεσσαρεσκεδαίκατον ἔτος. Ἀκούσας οὖν ὁ πατὴρ τοῦ παιδὸς ἀπενεκρώθη, καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ ἠλλοιώθη, καὶ λέγει τῷ ἀρχιευνούχῳ· 'οὐκ ἔστι τοῦτο ἐν τῇ ἡμετέρᾳ διαγωγῇ τοῦ παραδοῦναι τὸ ἐμὸν παιδίον οἰκείαις χερσὶν μισθῆναι παρ' αὐτοῦ· κρεῖττον ἂν ἦν μοι τοῦ στείλαι δῆμιον καὶ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἐπ' ἐμοῦ'. Ὁ δὲ ἀρχιευνούχος συμβουλεύσας αὐτὸν τοῦ δοῦναι τὸ παιδίον, ἵνα μὴ εἰς ὄργην ἐκκαύσῃ τὸν τύραννον· ὁ δὲ μὴ πεισθεὶς, ἀλλ' εἰπὼν ὅτι 'εἰ βούλει λαβεῖν αὐτὸ καὶ ἀπελθεῖν, λαβὼν ἀπελθε· τὸ δὲ ἐγὼ σοι τοῦτο δίδοναι οἰκείῳ θελήματι οὐ γενήσεται πώποτε'. Τότε ὁ ἀρχιευνούχος στραφείς εἶπε τῷ ἡγεμόνι ἅπαντα τὰ παρὰ τοῦ μεγάλου δουκός λαληθέντα, καὶ πῶς τὸ παιδίον οὐκ ἠβουλήθη δοῦναι. Τότε ὁ τύραννος θυμωθεὶς εἶρηκε τῷ ἀρχιευνούχῳ· 'λάβε τὸν δῆμιον σὺν σοι, καὶ στραφείς ἄγε μοι τὸ παιδίον· ὁ δὲ δῆμιος ἀγαγέτω τὸν δοῦκα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ'».

Ἡ σκηνὴ ποὺ ἐπακολούθησε ἦταν τραγικὴ καὶ μεγάλη. Ὁ Λουκάς Νοταρᾶς «γενναίως σταθεὶς ἐνεδυνάμωσε τοὺς νέους, στηρίζων αὐτούς» καὶ τοὺς εἶπε λόγια καλὰ καὶ ὠραῖα· τοὺς ὑπενθύμισε τὴ θυσία τοῦ αυτοκράτορος καὶ ὄλων ἐκείνων ποὺ εἶχαν σκοτωθεῖ τὴν προηγούμενη μέρα· «εἶθε καὶ ἡμεῖς ἀπεθάνομεν σὺν αὐτοῖς· πλήν καὶ αὕτη ἡ ὥρα ἱκανὴ ἐστί. Μὴ πλημμελήσωμεν πλέον... Νῦν τὸ στάδιον ἔτοιμον. Ἐν ὀνόματι τοῦ σταυρωθέντος ὑπὲρ ἡμῶν καὶ

θανόντος καὶ ἀναστάντος ἀποθάνωμεν καὶ ἡμεῖς, ἵνα σὺν αὐτῷ ἀπο-
λαύσωμεν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ». «Καὶ λέγει τῷ σπεκουλάτορι· ἴποι-
ησον τὸ κελευσθέν σοι, ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦς νέους'. Καὶ ὑπακού-
σας ὁ δῆμιος ἀπέτεμε τὰς κεφαλὰς τῶν νέων, ἰστάμενος ὁ μέγας
δούξ καὶ λέγων τὸ εὐχαριστῶ σοι κύριε' καὶ δίκαιος εἶ κύριε'. Τότε
εἶπε τῷ σπεκουλάτορι· ἄδελφέ, δός μοι ὀλίγην ἀνοχὴν τοῦ εἰσελ-
θεῖν καὶ προσεύξασθαι'. Ἦν γὰρ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ναὸς μικρὸς.
'Ο δὲ ἀφῆκε, καὶ εἰσελθὼν προσεύξατο. Τότε ἐξελθὼν ἐκ τῆς πύλης
τοῦ ναοῦ... καὶ πάλιν δοξολογίαν πέμψας θεῷ ἀπετμήθη τὴν κε-
φαλὴν. Λαβὼν οὖν ὁ δῆμιος τὰς κεφαλὰς ἦλθεν εἰς τὸ συμπόσιον,
ἐμφανίσας αὐτὰς τῷ αἰμοβόρῳ θηρίῳ». Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ
φιλοσοφοῦσε (ὅπως διαπίστῳσε ἀργότερα καὶ ὁ Γεννάδιος), ἀλλὰ
ἦταν καὶ θηρίο.

Καὶ ὁ Κριτόβουλος μιλάει μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴ στάση τοῦ Λουκά
Νοταρᾶ : «Τὸν δὲ γε Νοταρᾶν καὶ τῆς πόλεως ἐπιστάτην ἐσκόπει»
(ὁ σουλτάνος) «καταστῆσαι καὶ τοῦ ξυνοικισμοῦ ταύτης κύριον,
ξυμβούλῳ χρησάμενος αὐτῷ πρότερον περὶ τούτου· ἀλλ' ἔφθησαν
αὐτοὺς τὰ τοῦ φθόνου βέλη βαλόντα καιρίαν, καὶ κυροῦται θάνατος
ἄδικος κατ' αὐτῶν», δηλαδή, τοῦ Νοταρᾶ καὶ ἄλλων εὐγενῶν.
«Οἱ δὲ ἀναιροῦνται, καὶ ξυναναιρεῖται τούτοις ὁ μέγας δούξ ξὺν
τοῖς δυσὶ υἱέσι. Φασὶ γέ τοι τοῦτον, ἐς τὸν τόπον τῆς ἀναιρέσεως
ἀπαχθέντα, παρακαλέσαι τὸν δῆμιον πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ πρό-
τερον ἀποκτεῖναι τοὺς παῖδας, τοῦ μὴ τὸν θάνατον δεῖσαντας ἀρ-
νηθῆναι τὴν πίστιν... Ἰστάμενον οὖν ὄρᾶν ἀτενὶ σφαττομένους τοὺς
παῖδας ἀτρέπτῳ τῷ ὄμματι καὶ ἀπτοήτῳ τῇ γνώμῃ, εἶθ' οὕτως
εὐξάμενον καὶ τῷ θεῷ χάριτας ὁμολογήσαντα τῆς ἀπαγωγῆς τῶν
παίδων, καὶ ἑαυτοῦ ὑποθεῖναι τὸν αὐχένα τῷ ξίφει. Οὕτω γενναίως
καὶ μετὰ φρονήματος καθεστῶτος καὶ ψυχῆς ἀνδρείας ἀπέθνη-
σκεν». Ὁ Κριτόβουλος προσθέτει ὅτι ὁ Μωάμεθ, ποὺ εἶχε παρα-
ουρθεῖ στὴ σκέψη νὰ διατάξει τὴ σφαγὴ τοῦ Νοταρᾶ καὶ ἄλλων
εὐγενῶν, «καταφωράσας... τὸν δόλον καὶ τὴν κακουργίαν τῶν
ἀναπεισάντων αὐτὸν ἀποκτεῖναι τοὺς ἄνδρας, καὶ μισήσας τῆς
κακουργίας αὐτοὺς ἐξ ὀφθαλμῶν ποιεῖται, τοὺς μὲν θανάτῳ ζημιώ-
σας, τοὺς δὲ παραλύσας τῆς ἀξίας καὶ τῆς τιμῆς».

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης διηγεῖται, μὲ λιγώτερα λόγια,
ὅσα γράφει ὁ Δούκας. Ὄταν πλησίασε ἡ κρίσιμη στιγμή, «ἐκέλευσε»
ὁ Νοταρᾶς τοὺς γιούς του (ποῦ, ὅπως ἦταν φυσικό, εἶχαν φοβη-
θεῖ) «θαρροῦντας ἰέναι ἐπὶ τὸν θάνατον».

Τέτοιο ἦταν τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου ποῦ, κατέχοντας τὴν
πρώτη, μετὰ τὸν αὐτοκράτορα, θέση στὴ Βασιλεύουσα, ταλαν-
τεύθηκε πολὺ ὥσπου ν' ἀποφασίσῃ νὰ πολεμήσῃ μὲ γενναιότητα

στά τείχη, και πού θα γινόταν ίσως φίλος πιστός και συνεργάτης του Μωάμεθ μετά την άλωση, αν το ήθικό πατρικό χρέος του, ισχυρότερο από τον άφηρημένο πατριωτισμό, δεν τον έκανε να γίνει, τις τελευταίες στιγμές της ζωής του, ήρωας.

63

“Όσο έμεινα στη Μυτιλήνη, είχαμε συλλέξει ο Δούκας κ’ εγώ και πολλές άλλες πληροφορίες. Μεγάλη πηγή πληροφοριών θάταν, για όλους μας, ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Λεονάρδος, αν, διαφεύγοντας από την Κωνσταντινούπολη έρχόταν κατ’ ευθείαν στην Μυτιλήνη. Δέ φανταζόμασταν ποτέ ότι θα γλύτωνε και θα κατάφερε να διαφύγει ο γενναίος αυτός πολεμιστής. ‘Η διαφυγή του — όπως, άλλωστε, και η διαφυγή του καρδινάλιου ‘Ισιδώρου πού, αφού φόρεσε τα ράκη ενός σκοτωμένου αλήτη, πουλήθηκε ως άσημος ρακένδυτος ζητιάνος και γύρισε στην ‘Ιταλία — πρέπει ν’ αποδοθεί σε θαῦμα. ‘Ωστόσο, ο Λεονάρδος (κι’ αυτός είχε συλληφθεί αιχμάλωτος και πουλήθηκε), κατευθύνθηκε κι’ αποβιβάσθηκε, όταν κατάφερε ν’ απελευθερωθεί, στην πατρίδα του τη Χίο και δεν ήρθε στη Μυτιλήνη. Στα μέσα Αύγουστου, κάθισε κ’ έγραψε μια μεγάλη επιστολή πού την έστειλε στον Πάπα. Στην επιστολή αυτή διηγείται τα φοβερά γεγονότα. “Ένα αντίγραφο της επιστολής τ’ο-στειλε ο Λεονάρδος στον ήγεμόνα της Μυτιλήνης. Πολλά στοιχεία πού έχω περιλάβει ως τώρα στην περιγραφή μου οφείλονται στον Λεονάρδο. Διαβάζοντας το Χρονικό του Σφραντζή, διαπιστώνω ότι, σε πλήθος σημεία, επιβεβαιώνει ο ένας τον άλλον. “Υπάρχουν, μάλιστα, και οί ίδιες καμιά φορά διατυπώσεις, πράγμα πού μέ κάνει να λέω ότι ο Σφραντζής, πού και η δική του διαφυγή πρέπει ν’ αποδοθεί σε θαῦμα, θα διάβασε κάποιο αντίγραφο της επιστολής του Λεονάρδου.

‘Από πολλές πηγές πληροφορηθήκαμε ότι η λεηλασία σταμάτησε πριν από την τρίτη μέρα, γιατί άπλούστατα τις πρώτες ήδη ώρες είχαν τα φουστάτα του σουλτάνου γυμνώσει τα πάντα: «... πολλοί άπ’ αλληλων έφονεύθησαν, έλκων ο εις έξ έτέρου τα λάφυρα: και ο δυνηθείς ήρπαζεν, ο δέ μη δυνάμενος αντιστηναι καιρίαν λαμβάνων πληγήν έκειτο. Τη δέ δευτέρα ήμέρα, τριακοστήν άγων ο Μάϊος, εισήλθον και τα εγκαταλειπόμενα αυτοι συνέλεγον». “Έτσι, την τρίτη μέρα δεν είχε απομείνει πια τίποτε. Δεν είχαν απομείνει ούτε καν άνθρωποι: όλοι πια, όσοι δέ σκοτώθηκαν ή δεν κατάφεραν να διαφύγουν ή να κρυφθοῦν, είχαν αιχμαλωτισθεί. «Τάς... γυναίκας και παιδας» των μεγιστάνων «έξελέξατο τας ωραίας κόρας και εύειδη άρρενα» (ο ίδιος ο σουλτάνος) «και παρέδωκε τῶ αρχιευνούχῳ του τηρείσθαι υπ’ αυτού. Την δέ λοιπήν αιχμαλωσίαν

παρέδωκεν ἄλλοις τοῦ φροντίζεσθαι ὑπ' αὐτῶν, ἄχρις οὗ εἰσαχθῶ-
σιν εἰς Βαβυλῶνα τὴν Ἀδριανοῦ. Καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν ἄπασαν πόλιν»
(ἐκτὸς ἀπὸ τοῦς γέροντας καὶ τοῦς ἀνήμπορους ποὺ φρόντισαν οἱ
Τοῦρκοι νὰ τοῦς σκοτώσουν) «ἐν ταῖς σκηναῖς τοῦ φοσσάτου, τὴν
δὲ πόλιν ἔρημον νεκρὰν κειμένην, γυμνήν, ἄφωνον, μὴ ἔχουσαν
εἶδος οὐδὲ κάλλος». Στὴ γυμνὴ καὶ ἔρημη πόλις, ὅπου κατάφεραν,
ὡστόσο, κάμποσοι νὰ ζήσουν κρυμμένοι, ἔκαμε ὁ σουλτάνος, τὴν
τρίτη μέρα, «θρίαμβον καὶ χαρὰν μεγάλην διὰ τὴν νίκη», ὅπως
γράφει ὁ Σφραντζῆς.

Ὁ «θρίαμβος» τοῦ σουλτάνου, μολονότι ὁ Σφραντζῆς μιλάει
καὶ γιὰ «χαρὰ μεγάλη», ἦταν θλιβερός. Ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος ἔφριξε.
Ἡ ἔρημιὰ, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πόλις, ἔπνιξε τὸν ἴδιον τὸν πορ-
θητὴ καὶ θριαμβευτὴ. Στὴν ἔρημο εἶναι ἡ ἔρημιὰ στὴ θέσις τῆς. Δὲ
γνώρισα ποτέ μου τὴν ἔρημο. Δὲν ἀξιώθηκα νὰ φθάσω στὸ ὄρος
Σινᾶ. Ὡστόσο, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἔχει ὁδηγήσει συχνὰ τὴ σκέψις
μου στὴν ἄπλαστη Πλάσις ποὺ εἶναι ἡ ἔρημος. Ἡ ἄμμος τῆς ἐρή-
μου εἶναι, ἴσως, ἡ μόνη ἀπτή καὶ ὁρατὴ μορφή τοῦ ἀπείρου. Στὴν
ἔρημο πρέπει νᾶσαι μόνος, ὀλομόναχος, γιὰ νᾶναι ἀπόλυτο
τὸ μέγα γεγονός ποὺ ἀποκαλύπτεται μπροστά σου. Πῶς, ὅμως,
μπορεῖ ν' ἀνθέξει ἓνας ἄνθρωπος τὴν ἀπόλυτη ἔρημιὰ μέσ' στὴ βα-
σιλίδα τῶν πόλεων; Τὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ, τὸν σκληρὸ νεαρὸ νι-
κητὴ, τὸν τρόμαξε, ὅπως φαίνεται, τὸ θέαμα. Ἡ Κωνσταντινού-
πολις, «γυμνή, ἄφωνος, μὴ ἔχουσα εἶδος οὐδὲ κάλλος», πρέπει νᾶ-
ταν ἓνα θέαμα ἀσύλληπτα φοβερό. Ἔτσι, ἀφοῦ ἔφριξε ὁ Μωάμεθ
βλέποντας τὸ ἔργο τῶν ἰδίων τῶν χειρῶν του, πρόσταξε (ὅπως
γράφει ὁ Σφραντζῆς), «ἵνα ἐξέλθωσι πάντες οἱ ἄνθρωποι μικροὶ τε
καὶ μεγάλοι οἱ ὄντες κεκρυμμένοι ἐν τισὶ τόποις κρυφοῖς τῆς πό-
λεως καὶ ἐλεύθεροι καὶ ἀνενόχλητοι ὣσιν· ὁμοίως καὶ πάντες ὅσοι
ἐκ τῆς πόλεως ἔφυγον... διὰ τὸν φόβον τοῦ πολέμου, ἕκαστος αὐτῶν
ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, καὶ βιώσῃ ἕκαστον κατὰ τὴν τάξιν
καὶ θρησκείαν αὐτοῦ, ὡς καὶ πρότερον ἦν». Στὴ Μυτιλήνη, μάλιστα,
μάθαμε ὅτι ὁ σουλτάνος κάλεσε καὶ τοῦς Ἕλληνας ἐκείνους, ποὺ κα-
τοικοῦσαν ἔξω, στὰ χωριὰ καὶ τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ
τῆς Θράκης γενικά, νὰ ρθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολις καὶ νὰ ἐγ-
κατασταθοῦν στὰ ἔρημα πιά σπίτια, ὅπου ὁ ἀέρας ἔμπαινε κ' ἔκανε
τὶς πόρτες νὰ τρίζουν καὶ νὰ προκαλοῦν τὴ νύχτα τὴν ἐντύπωση
ὅτι ἐπισκέπτες ἀόρατοι τὶς ἀνοιγοκλείουν. Ὑστερ' ἀπὸ τὶς τρεῖς
μέρες τῆς λεηλασίας, τῆς σφαγῆς καὶ τοῦ ἐξανδραποδισμού, ὁ Μω-
άμεθ — μετανοώντας γιὰ τὴν ὑποχρέωση ποὺ εἶχε ἀναλάβει ν'
ἀφήσει τοῦς ἄνδρες του τρεῖς μέρες ἀσύδοτους — ἔβγαλε διαταγὰς
αὐστηρότατες ποὺ ἀπειλοῦσαν μὲ βαρύτατες ποινὲς ὅσους θὰ ἐξα-

κολουθοῦσαν νὰ λεηλατοῦν ἢ νὰ προσβάλουν τοὺς Χριστιανοὺς, τοὺς κρυμμένους ποὺ θάβγαιναν ἀπὸ τὶς κρύπτες ἢ ἐκείνους ποὺ θάρχονταν στὴν πόλη.

Τὴν πέμπτη μέρα πῆγε ὁ Μωάμεθ στὸν Γαλατᾶ. Οἱ «Γαλιανοὶ» (ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης) εἶχαν μείνει, βέβαια, οὐδέτεροι ἢ, ἔστω, ἔπαιξαν τὸ παιχνίδι τῆς οὐδετερότητας, βοηθώντας μυστικά, σ' ὀλόκληρο τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας, ἄλλοτε τοὺς Τούρκους καὶ ἄλλοτε τοὺς Ἕλληνας. Ὡστόσο, φοβήθηκαν ὅταν εἶδαν νὰ κυριεύεται ἡ Κωνσταντινούπολη, καὶ (ὅπως γράφει ὁ Δούκας) «σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἔτρεχον ἐν τῷ αἰγιαλῷ, περισκοποῦντες τὰς βάλκας, καὶ ὅπου ἔτυχον ἀκατίου, εἰσερχόμενοι ἐν ταῖς ναυσὶν εἰσέδυσον ἀφέντες καὶ πράγματα καὶ οἰκίας... Εἰς τῶν τοῦ τυράννου μεσάζων, ὃς καὶ ἠγαπάτο τότε παρὰ τοῦ Μεχεμέτ (αὐτὸς γὰρ ἦν ὁ συγκροτήσας τῷ τυράννῳ τὴν μάχην γενέσθαι), δραμῶν ἐν τοῖς τοῦ Γαλατᾶ μέρεσιν, Ζάγανος αὐτῷ τὸ ὄνομα, ἐβόα 'μὴ φεύγετε', καὶ κατώμνυε τὴν κεφαλὴν τοῦ τυράννου ὀρκῶν ὅτι 'μὴ φοβεῖσθε· ὑμεῖς γὰρ τοῦ ἡγεμόνος ἐστέ φίλοι, καὶ ἔξετε τὴν πόλιν ὑμῶν ἀνεπηρέαστον ἀπὸ παντὸς ἀνθρώπου, καὶ τὰς συνθήκας, ἃς εἶχετε μετὰ τοῦ βασιλέως, καὶ μεθ' ἡμῶν κρειπτόνως ἔξετε, καὶ ἄλλο μὴ φροντιεῖτε, ἵνα μὴ εἰς ὄργην κινήσετε τὸν ἡγεμόνα'. Ταῦτα ὁ Ζάγανος εἰπὼν ἐκώλυε τοὺς Φράγκους τοῦ Γαλατᾶ μὴ ἀναχωρῆσαι· πλὴν ὅσοι ἐδυνήθησαν φεύγειν, ἔφυγον». Ὄταν, τὴν πέμπτη μέρα, πῆγε ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος στὸν Γαλατᾶ, «εὖρεν» (γράφει ὁ Σφραντζῆς) «πολλοὺς οἴκους κεκλεισμένους· ἦσαν γὰρ φυγόντες οἱ Λατῖνοι σὺν ταῖς ναυσὶν. Ὄρισεν γοῦν τοῦ ἀνοιχθῆναι τὰς οἰκίας αὐτῶν καὶ καταγραφὴν ποιῆσαι ἐν πάσῃ τῇ περιουσίᾳ αὐτῶν, τὸ εἰ μὲν στραφῶσι ἄχρι προθεσμίας μηνῶν τριῶν, λαβέτωσαν τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, εἰ δ' οὐκ ἐπιστραφῶσιν, ἔσονται τοῦ ἡγεμόνος». Μὲ τὴν μέθοδο αὐτῇ, ἠθέλε ὁ σουλτάνος, ποὺ εἶχε τρομάξει ἀπὸ τὴν θεὰ τῆς ἐρημιᾶς, νὰ προσελκύσει ἀνθρώπους, νὰ προσελκύσει τοὺς «ἄπιστους». Τοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ τοὺς χρειαζόταν, ἴσως, καὶ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ τους πείρα. Ἦξερε καλὰ ὅτι τὸ γένος τῶν Τούρκων δὲν εἶχε ἐπίδοση στὸ ἐμπόριο. Ἔτσι, καὶ στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιθυμοῦσε ν' ἀναλάβουν ξανά οἱ Ἕλληνας καὶ οἱ Λατῖνοι τὴν πολύπλοκη ὀργάνωση τοῦ ἐμπορίου.

64

Ἡ πιὸ καταπληκτικὴ εἶδηση ποὺ πήραμε στὴ Μυτιλήνη — καὶ τὴν πήραμε στὶς ἀρχὲς πιά τοῦ σωτήριου ἔτους 1454 — ἦταν ὅτι ὁ Μωάμεθ ἔβαλε τοὺς Ἕλληνας ἀρχιερεῖς καὶ κληρικούς καὶ λαϊκούς, ὅσους κατάφερε νὰ συγκεντρώσει στὴν Κωνσταντινούπολη,

νά ἐκλέξουν πατριάρχη. Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος ἐχήμε, κ' ἔτσι ὁ Μωάμεθ μποροῦσε νά ἐκμεταλλευθεῖ τὴν εὐνοϊκὴ αὐτὴ περίσταση καὶ νά θεωρήσει ἄνετα καταργημένο τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο. Ὡστόσο, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες του φροντίδες, μετὰ τὴ λεηλασία καὶ τὴν ἐρήμωση καὶ τὴ σφαγὴ, ἦταν νά προστάξει τοὺς Ἕλληνες «ἵνα ποιήσωσι καὶ πατριάρχη ὡς σύνηθες ἦν κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν», ὅπως γράφει καὶ ὁ Σφραντζῆς· «ἦν γὰρ προαποθανῶν ὁ πατριάρχης. Καὶ ἐκλέξαντες οἱ ἐντυχόντες ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ὀλίγοι πάνυ ἕτεροι ἱερωμένοι καὶ λαϊκοὶ τὸν σοφώτατον κύρ Γεώργιον τὸν Σχολάριον λαϊκὸν ἔτι ὄντα εἰς πατριάρχη ἐχειροτόνησαν, ὃν καὶ Γεννάδιον ἐπωνόμασαν».

Ἔτσι, ἦρθε πάλι στὴν ἐπιφάνεια ὁ Γεννάδιος. Ὅσο διακοῦσε ἡ πολιορκία, περίμενε – σωπαίνοντας – στὸ μοναστήρι. Ἡ ἀπουσία του τοὺς δυὸ κρίσιμους καὶ φοβεροὺς μῆνες, τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Μάιο, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς χτυπητότερες ἀπουσίες ποὺ σημειώνει ἡ ἱστορία. Τί νᾶκανε, τάχα, τοὺς δυὸ ἐκείνους μῆνες; Ἐξακολουθοῦσε νά καταριέται τοὺς ἐνωτικούς; Ποιό ἦταν, τάχα, τὸ περιεχόμενο τῶν προσευχῶν του στὸν Θεό; Πῶς δὲ βγήκε ἀπὸ τὸ κελλί του, γιὰ νά πολεμήσει στὰ τεῖχη ὅπως ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ἢ τοῦλάχιστον γιὰ νά ἐνισχύσει ἠθικὰ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ Γένους, τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο; Μήπως εἶχε ξεγράψει τὸν Κωνσταντῖνο πολὺ πρὶν πέσει ὁ μάρτυς βασιλεὺς στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ; Μήπως τὸν εἶχε ξεγράψει ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐνωτικῆς λειτουργίας στὴν Ἁγία Σοφία;

Κανένας δὲν ξέρει τί ἔκανε καὶ τί σκεπτόταν ὁ Γεννάδιος στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας. Ἐπρεπε νά πέσει ἡ Κωνσταντινούπολη στὰ χέρια τῶν Τούρκων, νά λεηλατηθεῖ, νά ἐρημωθεῖ, γιὰ νά προβάλει ξανά ἡ μορφὴ του. Ἐπρεπε νά σβῆσει ἡ αὐτοκρατορία καὶ νά μὴν ὑπάρχει πιά ἀρχηγὸς τοῦ Γένους μὲ χρυσοὺς ἀετοὺς στὶς περικνημίδες καὶ μὲ πορφυρὰ βασιλικά πέδιλα, γιὰ ν' ἀποφασίσει ὁ Θεὸς νά καλέσει τὸν Γεννάδιο ν' ἀναλάβει αὐτὸς τὸ ἔργο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ὑπόδουλου Γένους.

Ὁ Κριτόβουλος ποὺ, χωρὶς ἄλλο, εἶδε τὸν Γεννάδιο μετὰ τὴν ἄλωση καὶ θὰ τὸν συναναστράφηκε πολὺ, γράφει ὅτι ὁ Γεννάδιος εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ βρισκόταν σὲ κάποια κώμη, ὅπου τὸν ἔκρυψε καὶ τὸν προστάτευσε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς. Ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς – «δυνατὸς», ὅπως λέει – ἦταν Τούρκος. Νᾶφυγε, τάχα, ὁ Γεννάδιος πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία; Τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν τὸ διευκρινίζει ὁ Κριτόβουλος. Μπορεῖ νᾶφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἦ καὶ στὶς ὥρες ποὺ σημειωνόταν ἡ ἄλωση. Ὅποιον κι' ἂν ρώτησα, δὲ μπό-

ρεσα νά μάθω τί ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ. Ὁ Κριτόβουλος γράφει :
«Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις» (δηλαδή, τὶς ἴδιες μέρες ποὺ ἀρχι-
σε, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, ὁ Μωάμεθ «ἐλεῶν» τοὺς αἰχμαλώτους
«καὶ καθ' ἡμέραν φιλοτίμως εὐεργετῶν», δίνοντας «πᾶσι δαυιλῶς
αὐτοχειρὶ καὶ ἀργυρίου νομίσματα καὶ χρυσοῦ πολλὰκις») «μετα-
καλεῖται καὶ τὸν Γεννάδιον, ἄνδρα σοφὸν πάνυ καὶ θαυμαστὸν·
τούτου γὰρ τῆς τε σοφίας καὶ φρονήσεως καὶ ἀρετῆς καὶ πρόσθεν
πολὺν ἔχων λόγον ὑπὸ τῆς φήμης, εὐθύς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐζήτει
τὸν ἄνδρα, ποθῶν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ·
ἐνθεν τοι καὶ ξὺν πολλῷ πόνῳ ζητήσας αὐτὸν ἐν Ἀδριανουπόλει
εὕρισκει παρά τινι τῶν δυνατῶν ἐν κώμῃ τινι φυλαττόμενον, ἐν
πολλῇ δὲ θεραπείᾳ τυγχάνοντα· ἠδεῖτο γὰρ αὐτοῦ τὴν ἀρετὴν ὁ
κατέχων, καὶ πολέμιος ὢν. Ἰδὼν δὲ τοῦτον ὁ βασιλεὺς, καὶ πείραν
ὡς ἐν ὀλίγῳ λαβὼν τῆς τε σοφίας καὶ ξυνέσεως καὶ ἀρετῆς ἀνδρός,
ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ λόγου δυνάμεως τε καὶ χάριτος, ἐθαύμασέ τι τοῦ-
τον διαφερόντως καὶ ἐν πολλῇ ἤγε θεραπείᾳ τε καὶ τιμῇ...· τιμᾶ
δὲ καὶ δώροις αὐτὸν φιλοτίμοις τε καὶ ἐντίμοις, καὶ τέλος πατριάρ-
χην καθίστησι καὶ ἀρχιερέα Χριστιανοῖς, πολλαῖς ἀξιώσεσι καὶ
ἀνάγκαις χαρισάμενος αὐτῷ ξὺν πολλοῖς ἄλλοις καὶ τὸ τῆς ἐκκλη-
σίας κράτος καὶ τὴν ἄλλην δύναμιν καὶ ἀρχήν, οὐδὲν ἤττον ἢ εἶχε
πρόσθεν παρά τῶν βασιλέων. Καὶ διαλέξεις δὲ πολλὰς καὶ καλὰς
περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ θεολογίας ἐνδίδωσιν αὐτῷ
ἀδεῶς καὶ ἐλευθέρως ποιεῖσθαι, αὐτὸς φοιτῶν παρ' αὐτὸν ἄγων τε
μεθ' αὐτοῦ καὶ τοὺς παρ' αὐτῷ ἐντίμους τε καὶ σοφοὺς...».

Ὁ Σφραντζῆς (στὶς φράσεις ποὺ ἔχω μνημονεύσει παραπάνω)
λέει ὅτι ὁ Γεννάδιος ἦταν «λαϊκός» ὡς τὴν ἡμέρα ποὺ ἐγινε πα-
τριάρχης. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται πολὺ περίεργο. Ὁχι μόνο στὴ Μυτι-
λήνη, ἀλλὰ καὶ πρὶν φύγω ἀπὸ τὸν Μυστρά, εἶχα πληροφορηθεῖ
ὅτι ὁ Γεώργιος Σχολάριος εἶχε γίνῃ ἱερομόναχος καὶ εἶχε ὀνομασθεῖ
Γεννάδιος. Ποιὸς ξέρει..., μπορεῖ ὁ Σφραντζῆς, τὴν ὥρα ποὺ ἔγραφε
τὶς φράσεις ποὺ μνημονεύω παραπάνω, νᾶταν ζαλισμένος. Μπορεῖ
ἢ μεγάλη προσωπικὴ του περιπέτεια νᾶ προκάλεσε κενὰ στὴ μνήμη
του. Δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐκδοχὴ νᾶβαλε καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ
χέρι του ὁ ἄγνωστος ἐκεῖνος ποὺ, ἀντιγράφοντας τὸ Χρονικὸ τοῦ
Σφραντζῆ, νόμισε ὅτι ἔπρεπε ν' ἀλλοιώσει τὸ κείμενο.

Ὅσο γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὸ Χρονικὸ σχε-
τικὰ μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Γενναδίου, αὐτὲς τὶς εἶχαμε καὶ στὴ Μυ-
τιλήνη. Ὁ Σφραντζῆς γράφει :

«Προϋπήρχε δὲ καὶ τάξις καὶ συνήθεια τοῖς βασιλεῦσι Χριστια-
νοῖς ἵνα δωροποιῶσι τῷ χειροτονηθέντι πατριάρχῃ νεωστὶ δεκανί-
κιον χρυσοῦν μετὰ λίθων πολυτίμων καὶ μαργάρων ἐγκεκοσμημέ-

νον, καὶ ἵππον ἐκλεκτὸν ἐκ τῶν βασιλικῶν μετὰ ἐφιππίου καὶ ἐφεστρίδος βασιλικῆς ἐγκεκοσμημένον πολυτελῶς· καὶ μετὰ χασδίου λευκοῦ καὶ χρυσοῦ σκεπόμενος ἦν ὁ ἵππος. Καὶ ἐκ τοῦ παλατίου τοῦ βασιλικοῦ μετὰ πάσης τῆς συγκλήτου ἐξερχόμενος ὁ πατριάρχης καὶ εὐφημούμενος ἐν τῷ πατριαρχεῖω ἐπανέστρεφεν· καὶ ἡ χειροτονία ἐγένετο παρὰ τῶν ἀρχιερέων, ὡς τάξις καὶ νόμος ἦν. Ἐλάμβανε δὲ ὁ μέλλων γενέσθαι πατριάρχης ἐκ τῶν τοῦ βασιλέως χειρῶν τὸ δεκανίκιον... Οὕτως δὲ καὶ αὐτὸς ὁ ἀλιτήριος» (δηλαδή, ὁ Μωάμεθ) «θέλων ποιῆσαι ὡς βασιλεὺς τῆς πόλεως, καθὼς ἐποίουν καὶ οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς, τὸν πατριάρχην προσεκαλέσατο, ἵνα συγκαθίστη μετ' αὐτοῦ τοῦ ἀριστῆσαι καὶ ὁμιλῆσαι. Καὶ ἐλθόντος τοῦ πατριάρχου ἐδέξατο αὐτὸν ὁ τύραννος μετὰ μεγάλης τιμῆς· καὶ πολλὰ ὁμιλήσαντες ἀναμεταξύ, καὶ ἐπαγγελίας ἀμετρήτους ἐπηγγείλατο δοῦναι τῷ πατριάρχῃ. Ὡς δὲ ἤγγικεν ὁ καιρὸς τοῦ ἐξελθεῖν τὸν πατριάρχην ἐκ τοῦ παλατίου» (ὁ Μωάμεθ εἶχε ἐγκατασταθεῖσ' ἐν ἑνῷ μέγαρο στὸ Φόρο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου· οἱ βασιλεῖς τῶν Τούρκων δὲν κατοικοῦσαν ποτὲ στὰ παλάτια Χριστιανῶν βασιλέων), «ἐκβαλὼν ὁ ἀμηνᾶς δέδωκεν αὐτῷ δῶρον τὸ πολυτιμον ἐκεῖνο δεκανίκιον, καὶ ἐπαρεκάλεσεν αὐτὸν δεχθῆναι τοῦτο. Καὶ κατῆλθε μετὰ τοῦ πατριάρχου ἕως κάτωθεν τῆς αὐλῆς, θέλοντος καὶ μὴ θέλοντος τοῦ πατριάρχου, καὶ τὸν ἵππον εὐτρεπισμένον ἔχων ἀνεβίβασεν αὐτόν, καὶ προσέταξεν ἵνα πάντες οἱ ἄρχοντες τῆς αὐλῆς αὐτοῦ ἐξέλθωσιν εἰς συνοδίαν τῷ πατριάρχῃ, καὶ οὕτως ἄχρι τοῦ σεπτοῦ ἀποστολείου συνώδευσαν αὐτόν, τινῶν προπορευομένων καὶ τινῶν ἐπομένων αὐτῷ. Αὐτὸ γὰρ τὸ τῶν ἀποστόλων τέμενος δέδωκεν ὁ ἀμηνᾶς εἰς πατριαρχεῖον. Τὸν δὲ περικαλλῆ καὶ θεῖον ναὸν τῆς θεοῦ σοφίας... ἐποίησεν ὁ ἀλιτήριος εἰς ἴδιον αὐτοῦ προσκύνημα... Ποιήσας ὁ πατριάρχης ἐν τῷ σεπτῷ ἀποστολείῳ καιρὸν ὀλίγον, ἔπειτα θεωρῶν ὅτι ἐν ἐκείνοις τοῖς μέρεσι τῆς πόλεως οὐδεὶς ταλαίπωρος Χριστιανὸς ἐναπέμεινε, καὶ φοβηθεὶς μὴ τι ἐναντίον συμβῆ αὐτῷ διὰ τὴν ἐρημίαν..., ὁ πατριάρχης ἤτησε τὴν μονὴν τῆς Παμμακαρίστου. Καὶ ἐδωρήθη αὐτῷ εἶναι εἰς κατοίκησιν· ἐν ἐκείνοις γὰρ τοῖς μέρεσιν ἐναπέμεινάν τινες ὀλίγοι Χριστιανοί. Τὰς δὲ οὔσας μοναχὰς ἐν τῇ Παμμακαρίστῳ προσέταξεν ἀπελθεῖν ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἀγίου προφήτου προδρόμου Ἰωάννου... Οὗτος οὖν ὁ παμμίαιρος καὶ φθορεὺς τῶν Χριστιανῶν πονηρὸς ὢν καὶ πολύτροπος καὶ τῇ ἀλώπεκι ὑποκρινόμενος ταῦτα οὐχ ὑπὲρ εὐλαβείας ἢ καλοκαγαθίας αὐτοῦ ἐποίει, ἀλλ' ἵνα οἱ Χριστιανοὶ ἀκούσωσι τὰς ἐπαγγελίας συναχθῶσιν τε ἐν τῇ πόλει καὶ κατοικήσωσιν αὐτήν· ἢ ἐκ τοῦ καθημερινοῦ πολέμου ἡρημώθη, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἀλώσει... Ἐδωκε δὲ καὶ προστά-

γματα ἐγγράφως τῷ πατριάρχῃ μετ' ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένης κάτωθεν ἵνα μηδὲς αὐτὸν ἐνοχλήσῃ ἢ ἀντιτείνῃ ἀλλὰ εἶναι αὐτὸν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστόν τε ἀπὸ παντὸς ἐναντίου, καὶ τέλους καὶ δόσεως ἐλεύθερος ἔσῃται αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς».

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς — οἱ πιὸ πολλές εἶχαν φθάσει στὴ Μυτιλήνη πρὶν φύγω — προκάλεσαν στὸν Δούκα, σὲ μένα, καὶ σ' ὄλους, κατάπληξη. Ὅσο πονηρὲς κι' ἂν ἦταν οἱ σκέψεις πού ἔκαμαν τὸν πορθητὴ σουλτάνο νὰ τιμήσῃ τὸν πατριάρχῃ καὶ τὴν ἐκκλησίᾳ μας μὲ τόσα προνόμια, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν σημαντικό. Καὶ ποιὸς τὸ ξέρει θετικὰ ὅτι οἱ σκέψεις τοῦ Μωάμεθ ἦταν πονηρὲς; Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ βάρβαροι καὶ οἱ πιὸ κακοὶ ἔχουν σκέψεις ἀγαθές. Κάμποσοι, στὴ Μυτιλήνη, ἀναθάρρησαν ἀκούγοντας ὅτι ὁ φοβερὸς πορθητῆς σεβάσθηκε τὴν ἐκκλησίᾳ μας, ἐτίμησε τὸν πατριάρχῃ Γεννάδιο, συζητοῦσε μαζί του γιὰ τὸν Θεό, γιὰ τὴν ὁμοούσια Τριάδα, καὶ τὸν καλοῦσε νὰ κοιτάξουν μαζί τ' ἄστρα καὶ νὰ φιλοσοφήσουν.

Ἐγὼ δὲ μποροῦσα, βέβαια, νὰ συμμερισθῶ τὸ αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων πού, ἔχοντας ἀνάγκη ν' ἀνακουφισθοῦν ἀπὸ τὸ φοβερὸ πλήγμα πού εἶχε ὑποστεί τὸ Γένος, πιάνονταν ἀπὸ τὸ καθετὶ πού μποροῦσε νὰ τοὺς στηρίξει. Ἐγὼ δὲ μποροῦσα νὰ ἐπιτρέψω στὴν καρδιά μου ν' ἀναγνωρίσει ὅτι μπορεῖ νὰ μειωθεῖ ὁ πόνος τῆς. Κι' ἀκόμα λιγώτερο μποροῦσα νὰ δεχθῶ νὰ μειώσῃ τὸν πόνο τῆς καρδιάς μου — ἓναν πόνο ἀ π ὅ λ υ τ ο — ἢ συμπεριφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ σουλτάνου. Ἐνῶ γνῶριζα καλὰ ὅτι τὸ Γένος μου δὲ μπορεῖ νὰ διασωθεῖ παρὰ μόνον ἂν τῶθελε ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος — κ' ἡ στάση του στὸ πατριαρχικὸ θέμα ἔδειχνε ὅτι τῶθελε —, δὲν ἤξερα ἂν ἔπρεπε ἢ ὄχι νὰ ἐπιθυμῶ νὰ θέλῃ ὁ πορθητῆς Μωάμεθ τὴν διάσωση τοῦ Γένους μου. Δὲν τὸ χωροῦσε ἡ καρδιά μου, νᾶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Γένους μου ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν καταδεκτικότητα ἢ τὴν εὐσπλαχνία ἢ τὴν πονηρία τοῦ ἐχθροῦ.

Ὁ Γεννάδιος ἤξερε, χωρὶς ἄλλο, περισσότερα ἀπὸ μένα. Σφίγγοντας τὴν καρδιά του, εἶχε πάρει, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία, τὴν ἀπόφασή του. Καὶ πῆρε, ἴσως, τὴ σωστὴ ἀπόφαση. Ἐμένα δὲ μ' ἔταξε ὁ Θεὸς νὰ πάρω ἀποφάσεις πού νὰ δεσμεύουν τὸ Γένος. Ἐμένα μ' ἔταξε — καὶ τὸ λέω κι' αὐτὸ μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη, γιατί δὲν ξέρω ἂν μ' ἔχει κ' ἂν προσέξει μέσ' στὸ ἀμέτρητο πλῆθος τῶν ἀνθρώπων — νὰ τραβήξω τὸ δρόμο πού δὲ δεσμεύει κανέναν καὶ πού μπορῶ, ἔτσι, νὰ τὸν τραβήξω ὁ λ ο μ ὀ ν α χ ο ς.

65

Τὴν καρδιά μου τὴν πείραξε ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενναδίου νὰ